

**БЕЛАРУСКІЯ РАРЫТЭТЫ Ў ВЕНГРЫ, НАДРУКАВАНЫЯ Ў ВІЛЬНІ / ЕЎІ (VIEVIS), 1641,
І Ў ВІЛЬНІ / СУПРАСЛІ, 1692—96 — КРЫНІЦЫ ЎНІЯЦКАЙ ЦАРКВЫ І МІГРАЦЫІ КНІГ**

Фёльдвары, Ш. (Földvári, S.),
навуковы супрацоўнік, д-р філ. (dr. phil),
Універсітэт г. Дэбрэцэн, Венгрыя

У артыкуле падаюцца новыя дапаўненні да пытання гандлёвых сувязяў Рэчы Паспалітай з тэрыторыямі па-за яе межамі, як гэта адлюстроўваецца ў лічбах кнігагандлю. Яшчэ раз гаворыцца пра Служэбнік-Літургікон, надрукаваны ў Вільні-Супраслі ў 1692—1695 гг. (Галенчанка №№ 168, 175), пра які аўтар казаў і раней. Паказваецца, што гэтая кніга павінна быць ўключана ў склад віленскіх выданняў, таму што значная частка яе была ўжо надрукаваная і ўведзеная ў іншы Служэбнік, Вільня, 1691 (Галенчанка № 167). Другая кніга звязана з тым, што Базыльянскі ордэн валодаў самай значнай святыняй у Венгерскім каралеўстве, называемай Марыяпач (па-венгерску *Máriapócs*), ва ўсходнай частцы краіны. Бібліятэка манастыра змяшчала ў сабе такія рарытэты, як экзэмпляр «Новага Завету і Псалтыра», надрукаванага ў Вільні (або Еўі) у 1641 г., што захоўваецца цяпер ва Універсітэцкай бібліятэцы г. Дэбрэцэн (Усходняя Венгрыя). Як паказвае Галенчанка (№ 137), ніводнага асобніка гэтай кнігі не маеца ні ў Літве, ні ў Беларусі.

The article provides new contributions to the issue of trade relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and territories outside its borders, as reflected in the sources of bookselling. The author has already spoken about the Liturgicon, printed in Vilna-Suprasl' in 1692-1695 (Golenchenko No. 168, 175). It is shown here that this book should be included in the Vilnius editions because a significant part of the book was already printed and entered in another "smaller" Liturgicon, Vilna, 1691. (Golenchenko No 167.) Another book concerned here is related to the fact that the Basilian order had shrine of great significance in the Hungarian Kingdom, called Máriapócs in Hungarian, in the Eastern part of the country. The library of the monastery contained such rarities as a copy of the "New Testament and Psalter" printed in Vilna (or Jewie / Vievis) in 1641, now stored in the University library of Debrecen (Eastern Hungary). As Golenchenko, No. 137 points to this book, not a single copy is available either in Lithuania or Belarus.

Ключавыя словы: Супрасль, Еўе, Базыльянскі ордэн, Рэч Паспалітая, Марыяпач (Усходняя Венгрыя), Эгер (Паўночная Венгрыя), гандлёвыя сувязі, Пачаеўская лаўра

Працяг папярэдняй працы. Тэма гэтага артыкула тычыцца між іншым і архіўных крыніц; на самой справе маё меркаванне залючаецца ў тым, што калі вядуцца даследаванні ў галіне старадрукаваных кніг, то гэтыя даследаванні могуць і павінны ахопліваць архіўныя матэрыялы, тым больш, сапраўдныя кнігазнаўцы больш сядзяць у архівах, чым у бібліятэках. Кнігі — гэта не толькі прадметы культурнай актыўнасці рэдактараў, друкарняў і чытачоў, кнігі таксама з'яўляюцца прадметамі прыватнай і дзяржаўнай гаспадаркі [Földvári, 2020a]. Тут я працягваю тую працу, якую пачаў ужо 22 гады таму ў Гродне, на канферэнцыях тагачаснага загадчыка Дзмітрыя Карава, добрага сябра венгерскіх гісторыкаў; а потым адбылася першы раз панэль на беларускім кангрэсе ў Каўнасе ў 2014 г., прысвечаная таму, якія сувязі Супрасльская друкарня мела з далёкімі тэрыторыямі — як, напрыклад, з Габсбургскай імперыяй, — калі старшыня панелі быў Галенчанка, які таксама разглядаў пытанне аб тым, якую ролю адыгрываюць кнігі як прадметы грамадскага і гаспадарчага жыцця [Földvári, 1996b; Földvári, 2015; Földvári, 2019]. Вось калі ведаем, што такая кніга, як Служэбнік Супрасльскай друкарні 1695 г., каштаваў у Габсбургскай імперыі як дзве каровы, а таксама ведаем, што даход звычайнага грэка-каталіцкага святара быў на працягу аднаго года роўны кошту адной каровы — то можам ужо пераканацца ў тым, што без мецэнатаў ні парафіяльныя святары, ні прыходы не маглі забяспечвацца ўсімі патрэбнымі кнігамі. Хоць у дадзеным прыкладзе мы параўноўваем кошт кнігі з прыбыткам святара, а не з маёмасцю самога прыходу, але сутнасць справы ясная і ў гэтым выпадку. Што тут новае дадамо да гэтага старога пытання, дык гэта аб крыніцах кніжнага гандлю. Ужо ведаем, што Пачаеўская лаўра (у Заходняй Украіне) была перадатчыкам таксама тых кніг, якія ад беларускіх тэрыторый прывозіліся да Венгерскага каралеўства [AAAgg *Archivum Vetus*, Fasciculus 3298. «Habina Lucam respicientia»].

Візантыйская канфесія на тэрыторыі Габсбургскай імперыі. У нас у плынях стагоддзяў пражывалі розныя славянскія народы, якія прытрымліваліся візантыйскага абраду. А ў гэтым выпадку гаворка ідзе толькі аб славянскіх народах візантыйскага абраду, гэта значыць аб праваслаўных сербах, а таксама аб візантыйска-

каталіцкіх русінах-украінцах, аб'яднаных з Рымам (іх называюць карпата-украінцамі). З іншага боку, богаслужэбнымі кнігамі кірылічнага друку карысталіся і румыны, якія, вядома, не былі славянскім народам. Іх кнігагандаль не можа разглядацца ў рамках дадзенага артыкула, аднак ён павінен быць згаданы ў звязку з украінскім кнігагандлем. Пётр Магіла паслаў шмат кніг праваслаўным румынам ў XVII ст. [Deletant, 1975; Deletant, 1980; Deletant, 1982; Deletant, 1983]. Мы ж даследуем гісторыю культуры XVII—XVIII стст. славянскіх народаў Венгерскага каралеўства, якія шмат богаслужбовых кніг імпартавалі з украінскіх друкарняў. Гэтыя ўкраінскія выданні былі «мадэрнага» характару, нават у рамках богаслужбовых кніг. Як даказаў акадэмік Я. Ісаевіч, у прадмовах і пасляслоўях, а таксама гравюрах яны мелі ўплыў польскага барока [Isaievych, 1996; Isaievych, 2002]. Сербы таксама не могуць быць прадметам нашага артыкула, таму што беларускія кнігі яны не імпартавалі, хутчэй украінскія [Földvári, 2014; Földvári, 2014a]. Але тут справа ў тым, што прадметам нашага абмеркавання з'яўляюцца ўніяцкія, гэта значыць каталіцкія кнігі, а сербы былі цалкам праваслаўнымі [Végsheő, 2011; Végsheő, 2015].

Пасля прыняцця ўніі з Рымам, як рыма-каталіцкія біскупы, так і свецкая ўлада імкнуліся падтрымліваць былых праваслаўных магчымасцю навучання, нават імкнуліся забяспечваць іх богаслужбовымі кнігамі. А самі ўніяты ўяўлялі ў нас вельмі бедны пласт насельніцтва Венгерскага каралеўства. На паўночна-ўсходняй частцы былога Венгерскага каралеўства пражывалі русіны [Magocsi, 1979]. У карпата-русінаў дзякуючы царкоўнай уніі развівалася культурная і грамадская эліта. У XVI—XVII стст. былая тэрыторыя Венгерскага каралеўства была падзелена на тры часткі: сярэдзіна і поўдзень былі заваяваны туркамі і сталі правінцыяй Атаманскай (Турэцкай) імперыі; на ўсходзе Трансільванскае княства было васалам турэцкага султана; толькі вузкая стужка ў заходняй і паўночнай частцы працягвала існаваць пад назвай «Венгерскага каралеўства», манархі ж былі Габсбургі [Molnár, 2012; Lendvai, 2003: 106—114]. Закарпацкая тэрыторыя з'яўлялася ўсходняй ускраінай гэтага Аўстра-Венгерскага каралеўства, пераважна вотчынай прынцаў Ракоцы — сям'і, якая падтрымлівала і распаўсюджвала кальвінскую Рэфармацыю і з'яўлялася супернікам Габсбургаў. Унія (г. зн. аб'яднанне былых паслядоўнікаў праваслаўнай канфесіі з Рымам), якая прайшла ва Ужгарадзе ў 1646 г., дала магчымасць закарпацкаму грэка-каталіцкаму русінскаму духавенству доступу да адукацыі на ўзроўні еўрапейскай культуры [Maurer, 1887; Földvári, 2014]. Супярэчнасць гэтага працэсу да гэтага часу з'яўляецца прадметам дыскусій [Végsheő, 2011; Végsheő, 2015]. Але культурныя выгады ў галіне навучання і кнігадрукавання несумненныя.

Гэтыя выпадкі нацыянальнай меншасці русін і сербаў у лацінскай культуры Венгерскага каралеўства можна параўнаць з праваслаўнымі і візантыйска-каталіцкімі жыхарамі Рэчы Паспалітай. Апошнія былі таксама вынікам змяшання культуры «Славіі Артадокса» і «Славіі Рамана» (Slavia Orthodoxa, Romana) [Lichačov, 1961; Piccio, 2003; Tolstoy, 1995]. Калі ў выніку Люблінскай уніі ў 1569 г. была створана Рэч Паспалітая, былое Вялікае Княства Літоўскае (далей: ВКЛ) страціла сваю вялікую частку, паўднёвую палову, якая была далучана да Польскай Кароны. Такім чынам, кніжная культура тэрыторый Кароны і ВКЛ з'яўляецца яскравым выпадкам інтэрферэнцыі паміж Славіяй Рамана і Артадоксіяй. Калі базыльяне пераехалі з Вільні (цяпер Вільнюс) у Супрасль (пра яго яшчэ будзе сказана ніжэй), яны перасеклі мяжу паміж двума галоўнымі правінцыямі Рэчы Паспалітай. Славія Праваслаўная існавала і існуе ў польскім культурным атачэнні, якое належыць да Славіі Рымскай (або Лацінскай). З іншага боку, латынь адыгрывала важную ролю і ва ўкраінскай культуры ў эпоху барока. Польская Карона была тэрыторыяй еўрапеізацыі ўкраінскіх тэрыторый, і гэтыя наступствы павялічылі культурны разрыў паміж Маскоўскай Руссю і Літоўскай Руссю. Нават Пікія надае шмат увагі праблеме славян у краінах з дамінаваннем латыні, дзе латынь была чужая для пісьменнай эліты, у той час як у краінах, заснаваных на царкоўнаславянскай мове, пісьменны істэблішмент пісаў на мове, блізкай да прастоמוўя, але ён надае менш увагі тым «анклавам» славянскай артадоксіі, якія былі выспамі на латынізаваных тэрыторыях.

Малюнак 1. Тэрыторыя кніжнай міграцыі, аб якой гаворыцца ў нашым артыкуле

Становішча ўніятаў-русінаў (карпата-ўкраінцаў) як імпарцёраў беларускіх рарытэтаў і ўкраінскіх кніг. Уніяцкая (грэка-каталіцкая) царква была заснавана ў найбольш адсталых, найбольш слабаразвітых рэгіёнах былога Венгерскага каралеўства. Праваслаўныя святары належалі да ніжэйшага саслоўя, у супрацьлегласць больш высокаму сацыяльнаму становішчу рымска-каталіцкага духавенства. Таму здаралася шмат разоў, што памешчык выводзіў праваслаўнага папа з алтара, здзяйсняючы літургію, каб выканаць працу па феадальных павіннасцях. Такім чынам, царкоўная ўнія азначала сацыяльнае і культурнае развіццё гэтага рэгіёна. Аднак гэты працэс быў складаным і поўным супярэчнасцяў. Царкоўная ўнія ў Карпацкім рэгіёне пачалася ў 1646 г., калі шэсцьдзясят тры праваслаўныя святары былі аб'яднаны з каталіцкай царквой у прысутнасці рымска-каталіцкага біскупа Эгера Дзьёрдзя Якушыча [Lasko, 1955—66]. З тых часоў пачаўся стогадовы перыяд супярэчнасцяў паміж грэка-каталікамі і рыма-каталіцкім духавенствам, пакуль у 1771 г. рымскім рапам не была заснавана незалежная візантыйска-каталіцкая епархія Ужгарада [Рёкаг, 1956]. Да гэтага часу грэка-каталіцкі біскуп Ужгарада быў намеснікам папы ў візантыйскім абрадзе, але не самастойным біскупам. Так, рыма-каталіцкія біскупы Эгера (Паўночная Венгрыя), епархія якіх ахоплівала тэрыторыю ўжгарадскіх візантыйска-абрадавых вернікаў, прытрымліваліся думкі, што вікары ў візантыйскім абрадзе, гэта значыць біскуп Ужгарадскі, быў вікарыем рымска-каталіцкага біскупа Эгера; але з другога боку, пункт гледжання візантыйска-абрадавых біскупаў Ужгарада быў іншым: яны самі лічылі сябе вікарыем рымскага папы. У той жа час рымска-каталіцкія біскупы Эгера хацелі забяспечыць адукацыю для грэка-каталіцкіх карпацкіх русінаў, таму што адукацыя была задачай самога біскупа: паводле Трыдэнцкага сабора (1545—1563), кожны біскуп павінен быў заснаваць семінарыю пры сваім двары і забяспечыць адукацыю духавенства на тэрыторыі адпаведнай епархіі. Таму знакаміты біскуп горада Эгер, багаты Караль Эстэрхазі, хацеў забяспечыць сваіх выхаванцаў богаслужбовымі кнігамі візантыйскага абраду, надрукаванымі кірыліцай. З іншага боку, бедныя русінскія грэка-каталіцкія біскупы Закарпацця не мелі магчымасці ўвозіць гэтыя кнігі. Мы закранулі гэта каротка, толькі *per tangentem*, у сувязі з лёсам адной кнігі, а менавіта Служэбніка з Супрасля, які трапіў ад ВКЛ да Венгрыі, у папярэднім невялікім артыкуле, апублікаваным у Амерыцы на рускай, а ў Польшчы на англійскай мовах. Зараз задача заключаецца ў тым, каб даць больш шырокае ўяўленне аб праблеме і прадставіць больш шырокае даследаванне аб кніжнай міграцыі паміж ВКЛ і Венгерскім каралеўствам.

Такім чынам, царкоўная ўнія прывяла да таго, што былі прадастаўлены магчымасці для вышэйшай адукацыі грэка-каталіцкіх святароў у выбітных рымска-каталіцкіх семінарыях. Яны атрымалі лепшую адукацыю на еўрапейскім узроўні ў Трнаве (цяпер у Славакіі, яе тагачасная назва была па-венгерску Nagyszombat) [Hodinka, 1941; Maurer, 1887, 265—266, 369—380], у Эгеры [Földvári, 1995; Földvári, 1996b; Földvári, 2014], а таксама ў Вене [Földvári, 2014; Földvári, 2014a]. Што тычыцца спецыяльнай адукацыі карпацкіх русінаў, то яны вучыліся ў Эгеры з 1754 г., калі біскуп Баркацы правёў значныя рэформы мясцовай сістэмы адукацыі. Пераемнік Баркацы на чале епархіі, Караль Эстэрхазі сабраў грандыёзную бібліятэку з велізарнай колькасці прадметаў з мэтай стварэння ўніверсітэта ў Эгеры; аднак універсітэт так і не рэалізаваўся, выдатная ж бібліятэка з больш чым дваццацю трыма тысячамі кніг была вялікай падмогай для духоўнай семінарыі і юрыдычнага каледжа — гэта былі два філіялы планавага ўніверсітэта, якія сапраўды маглі быць рэалізаваныя. [Tani, 2013]. У гэтай бібліятэцы былі сабраныя кнігі кірылічным шрыфтам, у мінімальнай

колькасці неабходныя богаслужбовыя кнігі для візантыйскай літургіі. Гэта было канстатавана аўтарам шляхам даследавання маргіналій, зробленых уладальнікамі, а таксама шляхам вывучэння спісаў кніг сучасных уладальнікаў, якія захоўваюцца ў архіве епархіі; акрамя таго, прымаючы пад увагу перапіску біскупа Эстэрхазі з грэка-каталіцкім арцыбіскупам Львова і Пачаеўскай лаўры (у руках грэка-каталіцкай царквы ў 1713—1832 гг.). Біскуп Караль Эстэрхазі 22 снежня 1768 г. накіраваў ліст грэка-каталіцкаму арцыбіскупу Львова ў Галіцыі з просьбай даслаць у Эгер «вельмі каталіцкія богаслужбовыя кнігі», якія друкуюцца кірыліцай. За кнігі ён прапаноўваў заплаціць чырвоным віном, што з'яўлялася ўжо ў той час знакамітым прадуктам г. Эгер [AAAgrr — Protocollum Consistorii Agriensis 1768—69, с. 550—551]. Такім чынам, у бібліятэку Эгера трапляюць знакамітыя богаслужбовыя кнігі: першы выдадзены асобнік беларускага культурнага цэнтра, друкарні ў Супраслі, Служэбнік-Літургікон (Вільня—Супрасль, 1692—1696). Уладальнікам гэтай кнігі ў Эгеры быў так званы Лука Хабіна, настаўнік візантыйскай літургіі і царкоўнаславянскай мовы. Яго ўласніцкі подпіс стаіць на тытульнай старонцы кнігі [Földvári, 1996; Földvári, 2015]. Аднак ён не прывёз гэтую кнігу ў Эгер, але атрымаў яе ў дар ад біскупа Караля Эстэрхазі. [Földvári, 2019].

Прыкладна да гэтага мы дайшлі ў папярэдніх сваіх артыкулах, але не было ясна, па якіх шляхах адбываўся кніжны гандаль. Тут мае значэнне менавіта роля Пачаеўскай лаўры, а таксама той факт, што Служэбнік не выпадкова трапіў у Эгер, а менавіта запланаваным шляхам. Гэта значыць, што міграцыя беларускіх кніг адбывалася не выпадкова, а ўсюды ведалі змест і характар кніг супрасльскіх базыльянаў, а таксама іншых друкарняў, такіх як Еўе і Вільня.

Багаслоўскае значэнне Служэбніка як прычыны кніжнага імпарту. Што ж тычыцца самога Служэбніка-Літургікона 1692—96 гг., то яго ўніяцкі характар адбіўся не толькі ў адпаведных месцах богаслужбовага тэксту, але і ў доўгай прадмове, напісанай інтэлігентным, еўрапеізаваным арцыбіскупам Цыпрыянам Жахоўскім, які адыграў значную ролю ў фарміраванні асаблівай уніяцкай царкоўнай культуры [Cubrzyńska-Leonarczyk, 1993]. Ён быў меценатам і гэтай кнігі; больш таго, ён падтрымліваў пераезд базыльянаў да Супрасля і стварэнне там друкарні. Жахоўскі вучыўся ў Рыме, дзе атрымаў шырокае ўяўленне аб еўрапейскай культуры эпохі барока, і там жа абараніў доктарскую дысертацыю. Варта адзначыць, што Цыпрыян Жахоўскі быў біскупам Полацка, а потым ён стаў кіраўніком уніяцкай царквы, мітрапалітам Кіеўскім. Важна для культурнай гісторыі Полацка, што тут рабіў гэты выдатны біскуп, як уплывала на мясцовае культурнае развіццё яго дзейнасць. Гэта выведзе нас за межы гэтага артыкула. Але той факт, што мала такіх работ мясцовых гісторыкаў, якія прысвечаны дзейнасці Жахоўскага ў Полацку. Вось гэта задача тых, хто вывучае гісторыю Полацка. На працягу стагоддзя толькі чатыры біскупы грэка-каталіцкай царквы маюць доктарскую ступень, аднак царкоўная ўнія часта інтэрпрэтуецца як шлях да больш высокай культуры. Гэта было няпраўдай, як мы ўбачым ніжэй, маючы справу з праваслаўнымі брацтвамі, якія падтрымлівалі культуру гэтак жа, як уніяцкія інстытуты, можа быць, нават больш. Гаворка ідзе аб доступе духавенства да адукацыі, унію можна інтэрпрэтаваць як спосаб развіцця больш высокага істэблішменту. Нашай задачай не з'яўляецца праліць шмат чарнілаў на смутак аб бедных святарах візантыйскага абраду, пастаўленых у двухсэнсоўнае становішча і не атрымаўшых сацыяльнага статусу, роўнага рымска-каталіцкім святарам [Dmitriev, 2002; Floriya, 1966; Łużni, 1994]. Гэта можа быць і сапраўды вельмі сумна, але не можа быць задачай навуковых прац па гісторыі культуры і міграцыі, так як мы не сацыяльныя работнікі, але навуковыя даследчыкі. Таму ў нашым артыкуле мы адмаўляемся звяртаць увагу на працы, якія крытыкуюць унію з сацыяльнымі аргументамі, такія як артыкулы рускага аўтара Флорыі і іншых. Яны даследуюць праблемы сацыяльнага характару, а мы займаемся зместам і культурай кніг. Якое ж было само наступства ўніяцкай царквы ў гэтым аспекце? Гэта было памяншэнне палемічнай літаратуры, а таксама і богаслужбовых кніг з абодвух бакоў, як гэта было сфармулявана цяперашнім дырэктарам Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі ў пачатку невялікага артыкула аб кніжнай культуры уніі. Біскуп Жахоўскі быў не толькі доктар багаслоўя, а таксама выбітны інтэлігент еўрапейскай культуры. А базыльяне былі вядучым «авангардам» уніяцкай культуры, бо ўнія пасля перамоваў пачалася ў 1595 г., была кадыфікаваная ў Берасці ў 1596 г., а затым была ўхвалена рымскім папам і абвешчана ў Рэчы Паспалітай [Dikovskij, 1906].

Аналагічныя заявы можна зрабіць і пра ролю друкарні ў Пачаеўскай лаўры ў Заходняй Украіне. Гэта быў і застаецца другі па велічыні манастырскі комплекс пасля Кіева-Пячэрскай лаўры. Ён знаходзіўся ў руках уніяцкай царквы з 1713 па 1832 г. Яго кнігадрукаванне мела вялікае значэнне як па выглядзе, так і па колькасці кніг [Berezhnaya, 2013; Kyselov, 2006; Petrušević, 1863]. Так як яна знаходзіцца ў Тэрнопальскім павеце ва Украіне, то была бліжэйшай друкарняй да імперыі Габсбургаў, дзе друкарскай дзейнасцю кіравалі ўніяты. Найбольшая колькасць кніг была ўвезена ў Венгерскае каралеўства з Пачаеўскай лаўры — па меншай меры чвэрць ці нават больш, паводле даследаванняў пані Эстэр Ойтазі, пра якія мы яшчэ пагаворым у наступных параграфіх. Як ужо ўзгадвалася вышэй, рымска-каталіцкі біскуп горада Эгер Караль Эстэрхазі замовіў і набыў

некалькі кніг (не менш за палову тузіна і не больш за адзін тузін) — паводле ліста з Пачаеўскай лаўры ад 14 кастрычніка 1772 г., напісанага Спірыдыёнам Каб'ерскім, ігуменам базыльянскім [AAAgg Archivum Vetus, Fasciculus 3298. «Habina Lucam respicientia»]. Такім чынам, гэта былі кнігі, надрукаваныя для ўніяцкай, грэка-каталіцкай царквы. Чаму гэта было так важна?

Малюнак 2. Уладальніцкі запіс на тытульным лісце асобніка Супрасльскага Служэбніка ў г. Эгер (Паўночная Венгрыя)

Feldyart: Шлях экзэмпляра першага кнігі Супрасльскага тыпаграфіі ў Габсбургскую імперыю

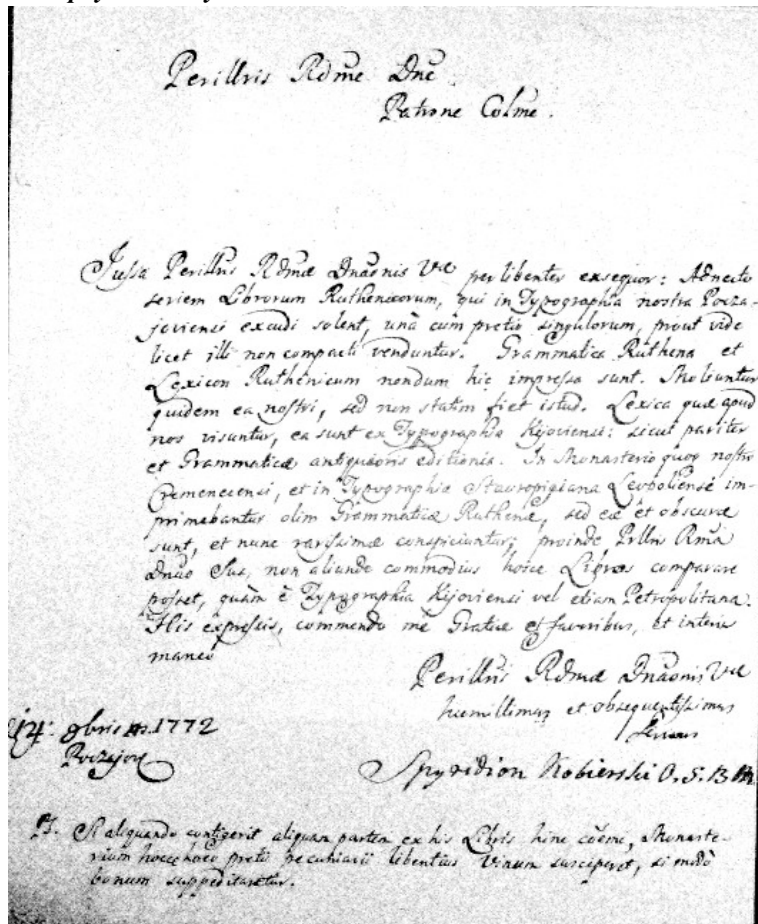
Каталіцкі багаслоўскі характар уніяцкіх кніг. У візантыйскай літургіі праваслаўныя вернікі маліліся аб здароўі і выратаванні «цара ўсёй Русі», і гэта месца павінна было быць зменена пры выкарыстанні тэкстаў для грэка-каталіцкай літургіі, дзе першай асобай з'яўляецца, адпаведна, папа рымскі і мясцовы імператар. У Рэчы Паспалітай гэта быў польскі (абраны) кароль, а ў імперыі Габсбургаў — імператар у Вене. Такім чынам, спачуванне рускаму цару было скандалам як у багаслоўскіх, так і ў палітычных адносінах. А яшчэ большае значэнне мелі дагматычныя адрозненні: Filioque (сыходжанне Святога Духа ад сына, а не толькі ад Айца, што не прызнавалася ўсходнімі хрысціянамі і славянскімі праваслаўнымі цэрквамі) не было ўключана ў тэкст Credo («веру ў адзінага Бога Уседзяжыцеля...»), аднак, згодна з перамовамі аб уніі на саборы ў Базэлі—Ферары—Фларэнцыі (1431—1445), было прызнана ўсходнімі хрысціянамі як дагмат, такім чынам, яно магло быць згадана ў каментарых, трактатах, якія суправаджалі богаслужбовыя тэксты. Для рымска-каталіцкага біскупа было бясспрэчна, што выпускнікі, якія навучаліся ў яго семінарыі, павінны былі выкарыстоўваць такія богаслужбовыя кнігі, якія былі абсалютна прымальныя з пункту гледжання каталіцкай царквы. Больш за тое, у дадзеным выпадку гэта мела большае значэнне, так як аб'яднанне царквы (унія) ішло незадоўга да яго дзейнасці на кафедры епархіі (унія ў Брэсце 1596 г. і Ужгарадзе 1646 г. адпаведна). Такім чынам, карпацкія русінскія святары ўсё яшчэ ўкараняліся ў праваслаўных традыцыях, і неабходна было кантраляваць іх і забяспечваць іх *несумненна каталіцкімі* кнігамі. Таму біскуп Эстэрхазі звярнуўся да грэка-каталіцкага (гэта значыць уніяцкага ў адносінах да Рыма) арцыбіскупа Львоўскага з просьбай даслаць у Эгер кірылічныя богаслужбовыя кнігі, але *несумненна каталіцкія* па сваім змесце. У выніку ў яго з'явіліся такія кнігі, пра якія мы ўзгадвалі вышэй. Спіс кніг, адпраўленых з Пачаева ў Эгер, змяшчаецца ў дакументах перапіскі паміж Львоўскім арцыбіскупам (Leopolis ў лацінскіх дакументах) і рымска-каталіцкім біскупам Эгера Эстэрхазі. Уніяцкі арцыбіскуп Львоўскі сам забяспечыў адпраўку ў Эгер кніг, надрукаваных у Пачаеве. Усе яны былі «несумненна» каталіцкімі, напрыклад, знакіміты Літургікон-Служэбнік з Супрасля (гл. дадатак: мы прыводзім фотакопію ліста ігумена Пачаеўскага з вопісам дасланных кніг). А таксама мы паказваем ліст мітрапіта Львоўскага да рыма-каталіцкага біскупа г. Эгер у Паўночнай Венгрыі, у якім ён абяцае, што ёсць кнігі такога характару, што венгерскі рыма-каталіцкі біскуп прасіў. Гэта значыць, уніяцкага характару. У пачатку ліста можам прачытаць на лацінскай мове, што «ўсе кнігі там маюцца такія, што вы прасілі» — таму трапіў да нас і Служэбнік уніяцкага характару з Супрасля, таму што Львоўскі ўніяцкі мітрапаліт лічыў гэта падыходзячым для навучання грэка-каталіцкіх святароў і перасылаў у Венгрыю.

Малюнок 3. Ліст уніяцкага мітрапаліта Львова, у яким ён пацвярджае атрыманне просьбы рамска-каталіцкага біскупа г. Эгер (Паўночная Венгрыя) і абяцае выканаць просьбу

Значыць, Пачаеўская лаўра адыгрывала вядучую ролю ў міграцыі богаслужбовых кніг з украінскіх і беларускіх тэрыторый у напрамку тэрыторый Габсбургскай імперыі. Калі ўніяцкі мітрапаліт Львова атрымаў просьбу паслаць кнігі да рыма-каталіцкага біскупа г. Эгер ў Паўночнай Венгрыі, то зразумела, гэты ўніяцкі мітрапаліт Львова перадаў гэтую справу да Пачаеўскай лаўры. Пачаеўская лаўра сама мела друкарню, там выдавалася шмат кніг. Але яны не толькі перадавалі свае кнігі, праз Пачаеўскую лаўру перавозілі кнігі таксама з Кіева і Супрасля. Бо Пачаеўская лаўра была ў руках уніяцкіх базыльянаў у XVIII ст., а Супраслькая друкарня таксама ў руках уніяцкіх базыльянаў, зразумела, што пачаеўскія базыльяне перавозілі Служэбнік супрасльскіх базыльянаў. Хоць у Пачаеве таксама працавала буйная друкарня базыльянаў, але Служэбнік яны не друкавалі, прынамсі не ў той час. Заўважым, што супрасльскі Служэбнік быў перадрукаваны ў 1741 г. у г. Уніў, што размешчаны бліжэй да Пачаева, чым Супрасль. Але той уніўскі Служэбнік не быў ужо такім «відавочна каталіцкім», напрыклад, адсутнічаюць гравюры з «сэрцам Езуса» ў застаўках, што ёсць у супрасльскім Служэбніку; таксама адсутнічае прадмова Цыпрыяна Жахоўскага і іншыя з'явы. Значыць, пачаеўскія базыльяне ведалі, што іх базыльянскія браты ў Супраслі надрукавалі той самы знакаміты Служэбнік і што ён быў безумоўна «каталіцкага характару». Вось як праз пачаеўскіх базыльянаў трапіла кніга супрасльскіх базыльянаў на тэрыторыю Венгерскага каралеўства.

Малюнак 4. Ліст ікумена Пачаеўскай лаўры да рыма-каталіцкага біскупа Эстэрхазі ў Эгер аб тым, якія кнігі адпраўлены яму

візантыйскага абраду. На ўсходзе Венгрыі размешчаны паломніцкі цэнтр Марыяпач, дзе абраз Маці Божай слезатачыў тры разы на працягу двух стагоддзяў, таму стаў месцам паломніцтва вельмі вялікага рангу [Ojtozi, 1975; Ojtozi, 1982a]. Там пражывалі манахі базыльяне, якія абслугоўвалі паломнікаў. Разбураную бібліятэку рэканструявала Эстэр Ойтазі [Ojtozi, 1977—79; Ojtozi, 1982]. Там маюцца кнігі вельмі рарытэтных, што заслугоўвае асаблівай цікавасці беларускіх калег [Földvári, 2015a].

Гістарыяграфія. Тут трэба паказаць гісторыю даследаванняў старадрукаваных кніг кірылічнага шрыфта ў Венгрыі. Першы перыяд звязаны з імем Антонія Годзінкі [Hodinka, 1909; Hodinka, 1925]. Ён захоўваў шмат рукапісных крыніц па гісторыі Мукачаўскай грэка-каталіцкай епархіі і падняў пытанне, адкуль прывозіліся службовыя кнігі і за якую цану. Адносна апошняга, Годзінка справядліва адзначаў, што, напрыклад, адзін Служэбнік каштаваў як дзве каровы, а сярэдні даход простага парафіяльнага святара ў год быў роўны цане адной каровы. Але наконт паходжання кніг Годзінка рабіў істотную памылку, калі пісаў, што больш за ўсё кніг прывозілася з Маскоўскай Русі. Як маглі б купляць кнігі ў старажытнай Маскоўскай Русі гэтыя бедныя закарпацкія грэка-каталіцкія прыходы? Сучасныя даследаванні паказваюць, што пераважна яны імпартавалі ўкраінскія, а таксама беларускія (або «літвінскія») кнігі. Другі перыяд даследаванняў старадрукаў кірылічнага шрыфта ў Венгрыі звязаны з імем спадарыні Эстэр Ойтазі. Яна рэканструявала знішчаныя камуністамі бібліятэкі, як, напрыклад, кніжны фонд марыяпачанскіх базыльян і іншыя. Яна зрабіла анатацыі і апісанне кніг на сучасным міжнародным узроўні, супрацоўнічала з акадэмікам Я. Ісаевічам і іншымі і прыйшла да высновы, што 80 % старадрукаваных кніг, якія захоўваліся ў Венгрыі, прывозіліся з украінскіх друкарняў [Földvári, 2015a].

Дзейнасць Эстэр Ойтазі вылучаецца з творчасці выбітных навукоўцаў нават і тым, што ёй ніколі не выпала ні загадваць кафедрай, ні працаваць прафесарам ці нават выкладчыкам, не паступіла яна і на працу пры акадэмічных інстытутах. Яна ўсё сваё жыццё займалася працай у бібліятэцы, каталагізацыяй кніг, апрацоўвала іх па ўніверсальнай дэцымальнай сістэме і толькі ў вольны час магла прыступаць да навуковай працы. Толькі ў канцы жыцця, пасля сыходу на пенсію, удалося ёй прысвячаць увесь час даследчай працы, так як яна працягвала кожны дзень сядзець у зале рэдкіх кніг, ужо займаючыся навуковай дзейнасцю там, дзе правяла раней некалькі дзесяцігоддзяў за афіцыйнай працай. Але новы вораг абдзяляў гэты час — страшная хвароба, якая нарэшце перамагла. Яна да апошняга ўздыху змагалася, нават адкрыла новае поле — перайшла ад кніг кірылаўскага друку да вывучэння ўладальнікаў і паходжання старадрукаваных кніг лацінскага шрыфту: французскіх, нямецкіх, лацінскіх выданняў «антыквай» [Ojtozi, 1987-89; Ojtozi, 1998]. Насуперак усякім суровым умовам, яна стала вядомым спецыялістам у галіне рэканструкцыі складу разбураных царкоўных кнігасховішчаў, састаўлення вопісаў старадрукаваных богаслужбовых кніг, вызначэння рэдкіх і дэфектных асобнікаў, міжнароднага супрацоўніцтва ў мэтах састаўлення «зводнага каталога» (Неміроўскі), таксама каталога кніг, друкаваных на тэрыторыі Украіны і Усходняй частцы Рэчы Паспалітай (Ісаевіч). Хоць не ўдалося ёй на кафедры выходзіць новае пакаленне (адзіны вучань яе — гэта аўтар артыкула, які падчас сваіх студэнцкіх гадоў наведваў яе як паломнік і стаў яе спадчыннікам), яна стала вядомай і дасягнула пашаны. Усюды ў свеце, дзе аўтар гэтага артыкула выступаў на канферэнцыях, пыталіся мяне калегі: «А як пажывае Эстэр Ойтазі?» Яна, акрамя паўсядзённай працы, скончыла і Дэбрэцэнскі ўніверсітэт і атрымала свой трэці дыплом па рускай філалогіі ў 1964 г., потым абараніла доктарскую «*summa cum laude*» ў 1980 г. пад загалоўкам «Кнігі кірылаўскага шрыфта Марыяпачанскіх базыльян: спроба рэканструкцыі руін манастырскай бібліятэкі». Праца з дапаўненнямі выйшла ў свет і ў форме кнігі. Яшчэ да абароны дысертацыі яна выпусціла спіс з анатацыямі ў дзвюх частках (гэта не бытаць з самой кнігай). Таксама да гэтага выпусціла апісанне Віленскага «Новага Запавету і Псалтыра» ва ўніверсітэцкай бібліятэцы г. Дэбрэцэн і двух асобнікаў «Астрожкай Бібліі», наяўных у грэка-каталіцкай духоўнай акадэміі ў Нырэдзьхазе (Усходняя Венгрыя), прычым яна займалася і трэцім, які захоўваўся ў Нацыянальнай бібліятэцы імя Сечэні ў Будапешце. Значыць, ужо да часу апублікаванай дысертацыі яна глыбока ведала і тыя іншыя фонды, па якіх пазней выпусціла далейшыя манаграфіі.

Рэканструкцыі разбураных бібліятэк. У 50-я гг. XX ст. у Венгрыі (як і ў іншых краінах сацыялізму) адбылося расейванне розных манаскіх ордэнаў каталіцкай царквы, уключаючы грэка-каталіцкіх базыльянаў, пасля якога частка манахаў працягнула працаваць свецкімі святарамі (перайшло ў белае духавенства), а частцы з іх было забаронена працягваць ўсякую духоўную дзейнасць, але і апошнія ў значнай ступені дзейнічалі падпольна, нават прымалі паслушнікаў, якія навучаліся і рукапалагаліся таемна. Пасля савецкага ўварвання ў Венгрыю, венгерскія грэка-каталікі былі гатовыя падзяліць лёс братоў у Закарпацці, Украіне і Славакіі, гэта значыць чакалі пераследу і растварэння. Да канца 1940-х гг., калі ўзмацнялася антыклерыкальная палітыка, у гэта лагічна ўпісвалася б ліквідацыя і венгерскай грэка-каталіцкай царквы. А ўсё ж такі гэтага не адбылося. Гэта здарылася, напэўна, і ў выніку таго, што ў Венгрыі не існавала адзінай праваслаўнай царквы, з якой венгерскія грэка-каталікі маглі б быць аб'яднаныя. Балгары, венгры, сербы і (венграфікаваныя ўжо) пераемнікі

грэкаў складалі розныя праваслаўныя цэаьквы, кожны з іх быў незалежным і не хацеў слухаць аб усялякіх сувязях з іншымі, а склад усіх праваслаўных нават разам далёка не дасягаў колькасці грэка-католікаў. Белае грэка-каталіцкае духавенства ў вузкіх рамках працягвала існаваць, а чорнаму ўсё забаранялася. Так, пры ўсякіх цяжкасцях біскуп Міклаш (Мікалай) Дудаш меў будынак, у якім і семінарыстам адвёў месца. Такім чынам, частку кніг можна было захаваць — яны ўвайшлі ў фонд уніяцкай духоўнай акадэміі, пра які Ойтазі таксама пазней выпусціла манаграфію. А манастырскія кнігі перавозіліся ў фонды дзяржаўных бібліятэк — пераважна ў Венгерскую Нацыянальную бібліятэку імя Франца Сечэны ў Будапешце, а таксама ў бібліятэку Універсітэта імя Лаяша Кошута г. Дэбрэцэн (Усходная Венгрыя). У гісторыі царквы гэтая эпоха пазначаецца тэрмінам «расейванне» — манахі не маглі жыць ужо разам ні ў манастыры, ні па-за ім, але тыя, хто перажыў расейванне, яшчэ памяталі былыя часы. Таксама захавалася і частка архіўных матэрыялаў. Так стала магчымым рэканструяваць, як і дзе захоўваліся кнігі ўнутры Марыяпачанскага манастыра і прыблізна іх колькасць [Ojtozi, 1977—79; Ojtozi, 1982].

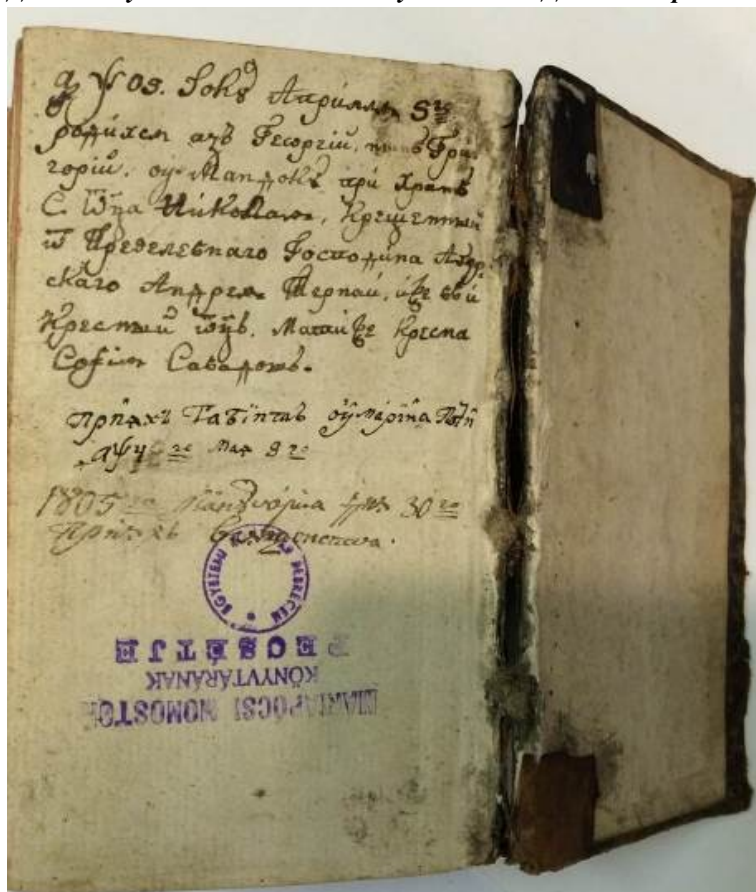
Малюнак 6. Новы Запавет і Псалтыр, надрукаваны ў Вільні (або Еўі?) у 1641 г., які захоўваецца ў бібліятэцы Універсітэта г. Дэбрэцэн у Венгрыі (Галенчанка, Кніга Беларусі № 137)

Сяло Марыяпач (венг. Máriarócs), размешчанае ва ўсходняй частцы Венгрыі, на працягу трох стагоддзяў служыла духоўным цэнтрам католікаў візантыйскага абраду, гэта значыць уніятаў. Абрад марыяпачанскай Маці Божай струменіў слёзы тры разы: 4 лістапада 1696 г., 1 жніўня 1715 г., 3 снежня 1905 г. Базыльяне забяспечвалі паломнікаў духоўнымі паслугамі: прымалі споведзі, служылі духоўнымі бацькамі, маліліся па іх замовах, але ў першую чаргу — здзяйснялі набажэнствы [Labunsev, 2012]. Так як колькасць паломнікаў з часам значна павышалася, храмавыя святы сталі грандыёзнымі, зразумела, што шэраг фальклорных традыцый разгортваўся на глебе паломніцкіх святкаванняў. Як і прымаўка, што перадавала жывую атмасферу месца: «Хто не выйдзе замуж пры паломніцтве ў Марыяпач, застаецца дзяўчынай» [Udvai, 1989]. Зразумела, кнігі траплялі сюды як і ў мэтах набажэнства, так і для духоўнай патрэбы манахаў. Эстэр Ойтазі не толькі паказала, што кнігі сапраўды чыталіся, як і пры набажэнстве, так і акрамя службы, — а пераглядала яна і другую рэлігійную літаратуру пра месца (аповесці пра цуды, кіраўніцтва для вернікаў і т.п.), і духоўныя, і навуковыя творы — яна намалявала рэальную карціну жыцця манахаў і ролі кніг у іх жыцці. А куды зніклі самі кнігі? Дзякуй богу, не ўсе выкінуліся ў смецце. Секулярызацыя пазначала тое, што царкоўныя бібліятэкі перайшлі ва ўласнасць дзяржаўных бібліятэк. Ойтазі заўважыла, што спецыяльны штамп маецца ў некаторых старадрукаваных кірылаўскіх кнігах у Нацыянальнай бібліятэцы Універсітэта г. Дэбрэцэн — штамп гэты паказвае на тое, што дадзеная кніга належала «бібліятэцы манастыра марыяпачанскіх базыльян». Высветлілася, што кнігі з такім штампам маюцца і ў Нацыянальнай бібліятэцы імя Сечэны ў Будапешце. Яна атрымала стыпендыю, каб паехаць у камандзіроўку з Дэбрэцэна ў сталіцу Будапешт і

працаваць з гэтымі старадрукаванымі крыніцамі. Усе гэтыя кнігі былі ёй вывучаны і поўнасьцю апісаны. Тым больш, насуперак атэістычнай сістэме сацыялізму, значную долю гэтых кніг атрымалася перанесці ў Дэбрэцэн, дзякуючы таму, што «другая» Нацыянальная бібліятэка (гэта значыць бібліятэка Універсітэта г. Дэбрэцэн) мела права на захоўванне тых кніг, якія складалі фонды ўсходняга краю Венгрыі. Так былыя марыяпачанскія кнігі трапілі бліжэй да свайго арыгінальнага месца.

Малюнак 7. Уладальнік (пасэсар) манах Рыгор пакінуў доўгі запіс на апошняй старонцы, што з'яўляецца каштоўным дадаткам да вывучэння жыцця і міжнародных кантактаў базыльянаў

А як жа трапілі кнігі ў гэты базыльянскі манастыр? Вось пра гэта няма такіх звестак, як у выпадку рыма-каталіцкіх бібліятэк. Хоць гэтыя ўніяцкія культурныя цэнтры ўключалі ў сябе большасць богаслужбовых кніг кірылаўскага шрыфту. Значная доля ўсіх кніг кірылаўскага шрыфту трапіла ў манастырскія зборы, дзе не было такой дакладнай архіўнай дакументацыі, як у канторах біскупства, дзе сваю дзейнасць дакладна дакументавалі. Тым больш, менавіта гэтыя кнігі ў манастырскіх зборах былі больш карыстаныя, у іх больш маргіналій, запісаў, а часта гэта дэфектныя асобнікі, нават тытульныя лісты адсутнічаюць. Вялікая калекцыя кніг у марыяпачанскім манастыры (Máriarócs) змяшчала і экзэмпляр «Новага Запавету і Псалтыра», надрукаванага ў Вільні (або Еўі?) у 1641 г. [Ojtozi, 1975]. Галенчанка (№ 137) паказвае на гэтую кнігу, якая захоўваецца ва Універсітэцкай бібліятэцы г. Дэбрэцэн (Усходняя Венгрыя) і ніводнага асобніка якой дагэтуль не маеца ні ў Літве, ні ў Беларусі! Уладальнік (пасэсар) манах Рыгор пакінуў доўгі запіс на апошняй старонцы, што з'яўляецца каштоўным дадаткам да вывучэння жыцця і міжнародных кантактаў базыльянаў. Узнікае пытанне аб месцы друкавання гэтай кнігі. Вільня ці Еўе? Мая настаўніца Эстэр Ойтазі прасіла з Масквы ад Каменевай ксеракопію тытульнага ліста, якога няма ў нашага асобніка — так з дапамогай гравюр, заставак, а таксама ініцыялаў яны ідэнтыфікавалі з Каменевай, што кніга гэта тая самая, пра якую Галенчанка (Кніга Беларусі пад нумарам № 137) адзначае, што экзэмпляр «Новага Запавету і Псалтыра», надрукаванага ў Вільні (або Еўі?) у 1641 г. захоўваецца ва Універсітэцкай бібліятэцы г. Дэбрэцэн. У нас ёсць гэтая рарытэтная кніга. Я сумняваюся ў тым, што Вільня 100 % павінна быць месцам выдання, паколькі паралельна кнігі выдаваліся ў Еўі [Bandtkie 1826: 120—122]. А важна тое, што кнігай карысталіся, такім чынам, шлях і гандаль можам высветліць.

Вышэйзгаданыя тэмы будуць мець працяг ў наступных даследаваннях аўтара, у сувязі з такімі тэмамі, якія не ўвайшлі ў рамкі кароткага артыкула.

Архіўныя крыніцы

AAAgr — Archivum archidioecesis Agriensis, = *Архіў Эгерскага Архievenіцтва*.

AAAgr *Archivum Vetus*, Fasciculus 3298. «Habina Lucam respicientia».

AAAgr *Protocollum Consistorii Agriensis 1768-69* pp. 550—551. Ліст біскупа К. Эстерхазі да ўніяцкага мітрапаліта Львова.

Літаратура

Bandtkie 1826. Bandtkie, J. S.: *Historia drukarn w Krolestwie Polskiem i Wielkiem Księstwie Liiewskim*. Kraków, 1826, том 1, стор. 120—21.

Berezhnaya, 2013. Berezhnaya, Liliya: Kloster Počajiv // von Bahlcke, Joachim, Rohdewald, Stefan, Wunsch, Thomas (Eds.), *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen — und epochenübergreifenden Zugriff*. Berlin, 2013, 74—80.

Cubrzyńska-Leonarczyk, 1993. Cubrzyńska-Leonarczyk, Maria: *Oficyna supaska 1695—1803*. Warszawa, 1993.

Cubrzyńska-Leonarczyk, 1996. Cubrzyńska-Leonarczyk, Maria: *Katalog druków supaskich*. Warszawa, 1996.

Deletant, 1975. Deletant, Dennis J.: A Survey of Rumanian Presses and Printing in the Sixteenth Century // *The Slavonic and East European Review*. 53. (1975): 131. 161—174.

Deletant, 1980. Deletant, Denis J.: Slavonic Letters in Moldavia, Wallachia and Transylvania from the Tenth to the Seventeenth Centuries // *The Slavonic and East European Review* 58. (1980): 1—21.

Deletant, 1982. Deletant, Dennis J.: Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century // *The Slavonic and East European Review*. 60. (1982): 4 481—499, 61.

Deletant, 1983. Deletant Dennis J.: Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century: II // *The Slavonic and East European Review*. Vol. 61. (1983): 4. 481—511.

Dikovskij, 1906. Диковский, Н. Р.: Базилианский орден и его значение в западнорусской униатской церкви в XVII и начале XVIII века — до Замойского провинциального собора 1720 г. [w:] // *Гродненские епархиальные ведомости*. 6. (1906): 24-25., 672-686., 6. (1906): 26-27. 733—746., 6. (1906): 28. 770—784., 6. (1906): 29—30. 803—815., 6. (1906): 31—32. 874—880.

Dmitriev, 2002. Dmitriev Mikhail Vladimirovich: L'Union de Brest (1595—1596), les Catholiques, les Orthodoxes, un malentendu? // *Stosunki międzywyznaniowe w Europie Środkowej i Wschodniej w XIV-XVII wieku* / red. Marian Dygo, Sławomir Gawlas, Hieronim Grala. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2002. С. 109. — С. 39—60.

Floriya, 1966. Флория, Борис Николаевич: Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — начале XVII в. Ч. I: Брестская уния 1596 г.: Исторические причины / авт. Михаил Владимирович Дмитриев, Борис Николаевич Флория, С. Г. Яковенко; ред. Борис Николаевич Флория. М.: Издательство «Индрик», 1996, С. 199.

Földvári, 1992: Földvári, Sándor — Ojtozi, Eszter: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai*. Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской архиепископской библиотеки (Северная Венгрия). Lajos Kossuth University Press — Debrecen Univ. Library: Debrecen, 1992.

Földvári, 1995: Фёльдвари, Шандор: Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской архиепископской библиотеки [Old Printed Cyrillic Books in the Archbishopric Library of Eger, Russian], *Slavica: Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae*. Debrecen, Vol. 27. 1995. 83—96; <http://www.academia.edu/251545/>.

Földvári, 1995a: Фёльдвари, Шандор: Кириллические книги Веспремской архиепископской библиотеки // *Studia Slavica Savariensis*, Savaria University Press: Szombathely, Vol. 4. 1995. No. 1—2. 143—155. (Бібліяграфія разам з Эстэр Ойтазі). Accessible: <http://www.academia.edu/251608/>.

Földvári, 1996: Földvári, Sándor: Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról // *Magyar Könyvszemle* (Венгерські Книгазнаўчы Агляд: Часопіс Ададзела Літаратуразнаўства Акадэміі Навук Венгрыі), Argumentum: Budapest, Vol. 112, 1996, No. 3, 385—391; даступная ў рэпазітары Нацыянальнай акадэміі Венгрыі: http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=2454.

Földvári, 1996a: Фйольдварі, Шандор: Стародруки кириличноно шрифту в римо-католицьких

бібліотеках Угорщини // *Третій Міжнародний Конгрес Україністів*, 26—29 серпня 1996 р, Літературознавство, Бібліографія, Інформатика; ред. Акад. Олекса Мишанич, вид. Академія Наук України, Міжнародна Асоціація Україністів, Харків, 1996. С. 188—192; доступна: у репозитарії Академії Наук Венгрії: <http://www.academia.edu/329605/>.

Földvári, 1996b Фельдвари Шандор: К вопросу обучения церковнославянскому языку закарпатцев-грекокатоликов в г. Эгерь (Северная Венгрия) // *Матеріали міжнародної наукової конференції «Гістарычная памяць народаў Вялікага Княства Літоўскага і Беларусі XIII—XX ст.»* / ред. Дзмітрый Караў. Гродна: Заходне-Беларускі гуманітарны цэнтр даследаванняў Усходняй Еўропы, 1996. С. 430. (Наш радавод, кн. 7.) — С. 416—418.

Földvári, 2011: Földvári, Sándor: Происходит ли богослужебные книги на православные епархии в Унгария — огледало на взаимоотношения между западного и восточного христианства. = Provenance of the Old Printed Liturgical Books, Held in the Orthodox Parishes in the Former Hungarian Kingdom: Evidence of the Contacts Between the Western and Eastern Christianity // *Обществени и религиозни връзки между Унгария и Балканите*. [= *Social and Religious Contacts between Hungary and the Balkans: Studies for the 1100th Anniversary of the Death of Saint Naum of Ohrid; in Hungarian, Bulgarian and English*]; ред. Т. Doncev, I. H. Tóth, K. Menyhárt, Български Културен Форум [Bulgarian Cultural Forum]: Budapest, 2011. С. 192—207; доступна: у репозитарії Академії Наук Венгрії: <http://real.mtak.hu/24401/>.

Földvári, 2013: Földvári, Sándor: *Serbian National Awakening and Enlightenment as Inspired by the West Ukrainian Cultural Centres*. In: National question in Central Europe. Institute for Cultural Relations Policy (ICRP), Budapest, pp. 166—179; доступна: у репозитарії Академії Наук Венгрії: <http://real.mtak.hu/23720/>.

Földvári, 2014: Впливи української еліти на національне відродження сербів: книжкові видання українських братств у культурі слов'янських народів Габсбурзької імперії // *Українознавчий альманах*. Випуск 17. Київ, 2014, С. 86—91; <http://real.mtak.hu/23733/>.

Földvári, 2014a: Cross-cultural Contacts between the Serbs Lived in the Former Hungarian Kingdom and West-Ukrainian Territories — As Reflected in the Import of the Liturgical Books // *The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*, ред. Т. Olajos, Sz. Kovács, P. Szabó, Szeged University: Szeged, 2014. (Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina; 11.) — С. 43—59; <http://real.mtak.hu/23718/>.

Földvári, 2015: Фельдвари, Шандор: *Лукас Габина, преподаватель русинских семинаристов в г. Эгер (Северная Венгрия) — владелец экземпляра первой книги Типографии в Супрасле*. In: A jubilee collection: essays in honor of professor Paul Robert Magocsi on his 70th Birthday. Valerii Padiak Publishers, Uzhhorod; Prešov; New York, pp. 235—245; <http://real.mtak.hu/83534/>.

Földvári, 2015a: Фельдвари, Шандор: *Воспоминания об Эстер Ойтози (1935—2006)*. In: Православная культура вчера и сегодня, Fontes Slavia Orthodoxa (2). Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego W Olsztynie, Olsztyn, pp. 347—360; <http://real.mtak.hu/83510/>.

Földvári, 2019. Földvári, Sándor: The Way of an Exemplar of the First Book of the Suprasl Typography to the Habsburg Empire: Droga egzemplarza pierwszej książki drukarni supraskiej do Cesarstwa Habsburskiego // *Orthodoxi Evrópi: Studia do dziejów Kościoła prawosławnego w Europie Wschodniej*, том 2, Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku. Białystok, 2019, pp. 9—16; доступна: у репозитарії Академії Наук Венгрії: <http://real.mtak.hu/92425/>.

Földvári, 2020a: Розповсюдження богослужбових книг українських братств серед слов'янських народів Габсбурзької імперії: історіографія — Пам'яті академіка Ярослава Дмитровича Ісаєвича // *XIV міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» 22—23 жовтня, Дніпро, 2020, Тези доповідей*; ред. Олег Двачук, Шевченко В. В.; Національна Академія Наук України Інститут Історії України — Університет Мити та Торгівлі. Київ, 2020, 37—39; доступна: <https://www.academia.edu/44463903>.

Földvári, 2020b: Беларускія рарытэты ў Венгрыі, надрукаваныя ў Вільні / В'єі (Vievis), 1641, і ў Вільні / Супраслі, 1692—96 — крыніцы ўніяцкай царквы і міграцый кніг — Тэзісы // *Круглы Стол «Камунікатыўныя практыкі актуалізацыі помнікаў кніжнай культуры»*, Тэзісы дакладаў / Вера Ашугева (ред.), Музей беларускага кнігадрукавання, Полацк, інтэрнэт-рэсурс: <http://book.polotsk.museum.by/node/51722>.

Isaevyč, 1996. Ісаєвич, Ярослав Дмитрович: *Україна давня і нова: Народ, релігія, культура*. — *Ukraine, Old and New: People, Religion, Culture*. Lviv, 1996.

Isaevyč, 2002. Ісаєвич, Ярослав Дмитрович: *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів, 2002.

Getka, 2013. Getka Joanna: *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*. Warszawa, 2013.

Golenčenko, 1986. Голенченко, Григорій Яковлевич: *Книга Белоруссии, Старопечатные кириллические издания 1517—1917: Сводный каталог*. Минск, 1986.

Hodinka, 1941. Годінка, Антоній: Наші клеріки у Тірnavі від 1722 до 1760 // *Зоря*, 1. (1941): 2. 18—31.

Hodinka, 1909. Hodinka Antal: *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*. Вр. 1909. «Гісторыя Мукачаўскай епархіі».

Hodinka, 1925. Hodinka Antal: Muszka könyvárások hazánkban 1711—1771 // Lukinich Imre [Ed.]: *Emlékkönyv gróf Klebersberg Kunó negyedszázados politikai működésének emlékére*. Вр. 1925. 427—436. «‘Московитские’ книгапрадаўцы ў Венгрыі».

Kawecka-Gryczowa, 1959. Kawecka-Gryczowa, Alodia: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, vol. 5. *Wielkie Księstwo Litewskie*. Warszawa, 1959. 233—237.

Kyselov, 2006. Кисельов, Роман: Жанровий репертуар українськомовних видань Почаївського Успенського монастиря XVIII — першої третини XIX століття // *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 1. 2006: 72—88.

Labyncey, 1978. Лабынцев, Юрий Андреевич: *Кирилловские издания супрасльской типографии*, Москва. 1978, about this Liturgicon: Лабынцев, 1978. 12.

Labyncey, 2012. Лабынцев, Юрий Андреевич: Мариупольчанский кириллографичный молитвенный цикл // *Sacrum et Profanum. Языковые, литературные и этнические взаимосвязи христианской культуры*. Москва, 2012. — С. 224—235.

Lacko, 1955—66. Michael Lacko, *Unio Uzhorodiensis Carpathicorum cum Ecclesia Catholica*, Romae, 1955. (*Orientalia Christiana Analecta*, 143.); там же, 1965² С. XVIII, 276, 2 к. Его же, *Die Užhoroder Union* // *Ostkirchliche Studien*, 8. Würzburg: Augustinus-Verlag 1959. № 1. — С. 3—30. Его же, *The Union of Užhorod*, пер. Francis Gill, Cleveland, (Ontario), Roma: Slovak Institute, 1966. С. 190 (розныя виданні таго ж твору цытуем пад адным нумарам).

Lacko, 1959. Laczko, Michael: *Documenta spectantis regimen episcopi Mukačevensis Michaelis Manuelis Olšavsky 1743—1767* // *Orientalia Christiana Periodica*, 1959, 79, 1.

Lendvai, 2003. Lendvai, Paul, *The Hungarians: A Thousand Years of Victory in Defeat*, пер. с венг. Ann Major, Princeton [New Jersey, USA]: Princeton University Press, 2003, С. xii, 572, [24] карт.

Lichačov, 1961. Лихачев, Д[митрий] С[ергеевич]: Несколько замечаний по поводу статьи Риккардо Пиккио // *Труды Отдела Древнерусской Литературы*, 12 (1961): 675—678.

Łuźni, 1994. Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich: praca zbiorowa / pod redakcją Ryszarda Łuźnego, Franciszka Ziejki i Andrzeja Kępińskiego. Kraków: Universitas, 1994. С. 555, [4] 11 карт.

Magocsi, 1979. Magocsi, Paul Robert, *An Historiographical Guide To Subcarpathian Rus'* // *Austrian History Yearbook*, Vol. IX—X, 1973—74. [201]—265; Сепарат: Cambridge (Massachusetts, USA), 1974. (Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard Univ., Offprint Series No. 1.); Его же: *The Language Question Among The Subcarpathian Rusyns*, Fairview (New Jersey: USA): Carpatho-Rusyn Research Center, 1979, С. 38.

Maurer, 1887. Maurer, Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*. Innsbruck, 1887.

Molnár, 2001, 2012. Molnár Miklós, *Concise history of Hungary*, пер. с венг. Anna Magyar, Cambridge [England]: Cambridge University Press, 2012, 390 p., 48 p. of plates; 1-ое изд. 2001, xviii, 370 pages.

Motulskyj, 2009. Мотульский, Роман Сергеевич: Книгопечатание и книжные собрания греко-католических монастырей на территории Беларуси // *Славянское книгопечатание и культура книги: материалы Международной научной конференции*, Минск, 16—18 сент. 2009 г.; ред.: Л. А. Авгуль и др., Москва, 2009. С. 56—65. — Библиография: с. 64—65.

Nikolay, 1892. Николай, [Далматов] архимандрит: *Супрасльский Благовещенский монастырь: Историко-статистическое описание*. Санкт-Петербург, 1892.

Ojtozi, 1975. Ojtozi, Eszter: *A vilnai Új Testamentum és zsolnárok egy példánya a Debreceni Egyetemi Könyvtárban* [Экземпляр виленского Нового завета и Псалмов в Университетской библиотеке г. Дебрецен] / Ojtozi Eszter. — Debrecen: Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára [Библиотеки Унив-та им. Лайоша Кошута] 1975. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei [Записки Библиотеки Унив-та им. Лайоша Кошута г. Дебрецен], 94.).

Ojtozi, 1977—79. Ojtozi, Eszter: *Kirchenslavische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs*, Debrecen, ч. 1, 1977, ч. 2, 1979. Оттиски с журнала «Könyv és Könyvtár».

Ojtozi, Eszter: *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei* — *Книги кириловской печати мариупольчанских базилиан*. Debrecen: KLTE Kvt. [изд. Библиотеки Унив-та им. Лайоша Кошута], 1982. — С. 137, [43] к.

Ojtozi, 1982a. Ojtozi, Eszter: *Az Osztrogi biblia két példánya a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában* / *Два экземпляра Острожской библии в библиотеке Грекокатолческой духовной академии (г. Ньиредьхаза)* / *Zwei Exemplare der Ostroger Bibel*, Debrecen, Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem

Könyvtára [Библиотеки Унив-та им. Лайоша Кошута] 1982. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei [Записки Библиотеки Унив-та им. Лайоша Кошута г. Дебрецен], том 129).

Ojtozi, 1987—89. Ojtozi, Eszter: *Slawische und Slawen betreffende alte Drucke der Universitätsbibliothek zu Debrecen = A debreceni egyetemi könyvtár szláv nyelvű és szláv vonatkozású régi nyomtatványai*, т. 1—2, Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára Könyvtára [Библиотеки Унив-та им. Лайоша Кошута], 1987—1989.

Ojtozi, 1998. Ojtozi, Eszter: *Die Exlibris in den ausländischen Büchern der Universitätsbibliothek[!] zu Debrecen zwischen 1700—1750 = Ex librisek a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1700—1750 közötti külföldi könyveiben*, Debrecen : KLTE Kvt., 1998.

Pekar, 1956. Pekar, Athanasius: *De erectione canonica Eparchiae Mukačoviensis (an. 1771)*. Roma 1956.

Petrušević, 1863. Петрушевич, А. С.: Историческое известіе о древней Почаевской Обители чину св. Васи́лія Великаго и типографій ея, с росписью в той печатним книгам // *Галичанин*. 1. (1863): 3—4. 158—181.

Piccio, 2003. Пиккио, Риккардо: *Slavia Orthodoxa: Letteratura e язык*. Москва: Знак, 2003.

Śliwa, 1974. Kościół unicki w Polsce w latach 1596-1696 / Julian Ataman, Tadeusz Śliwa // *Historia kościoła Polsce*; red. Bolesław Kumor; Zdzisław Obertyński, т. I, ч. 2, 1506 —1764. Poznań—Warszawa: Pallottinum, 1974. т. I, ч. 2.— С. 259—309.

Tani, 2013. Tani, Maurizio: Arte, propaganda e costruzione dell'identità nell'Ungheria del XVIII secolo. II caso della grande committenza di Károly Eszterházy, vescovo di Eger e signore di Pápa, [w:] *In Agriam Adveni*, Ed. Monok, István Eger, 2013. 71—98.

Теплова, 1997. Уния в документах: Сборник / сост. Валентина Анатольевна Теплова, З. И. Зуева, Минск: «Лучи Софии», 1997. С. 518.

Tolstoy, 1995. Толстой, Н. И. Slavia orthodoxa и Slavia latina. Общее и различное в литературно-языковой ситуации (опыт предварительной оценки) // *Ricerche slavistiche*, 42 (1995): 89—102.

Udvai, 1989. Удвари, Иштван, *Марияповч — дакедишні вирски и културни центер Русинох* // Народни Календар на 1990., ред. Люб. Медеши, Нови Сад, 1989, С. 222—235.

Végshő, 2011. Végshő, Tamás: Die Bildung der griechisch-katholischen Priester in Lateinischen Bildungsstätten der Neuzeit in Ungarn // *Folia Athanasiana* 13 (2011) 95—105.

Végshő, 2015. Végshő Tamás: Reflections on the Background to the Union of Uzhhorod/Ungvár (1646) // *Eastern Theological Journal*. 1. (2015):1. 147—181.

Zjornova, 1959. Зернова, Антонина Сергеевна: Типография Мамоничей в Вильне (XVII век), [w:] *Книга. Исследования и материалы*, 1. (1959) 167—223.